

Friskyttar och Järnproduktion

- finns det något samband?

Kristoffer Brink

Kandidatuppsats ARKH Vt-09

Lunds Universitet

Institutionen för Arkeologi och Antikens historia

Handledare: Mats Mogren

Abstract

The iron production in northern Scania is well documented and research has been done during a long time. The primary focus in these researches was to study the production process, the starting and the ending time of the production and the area of production. The ending time of the production is usually said to be with the Swedish conquest of Scania.

The other part of this paper is about “friskyttar”, that also is quite well documented. Much of the literature is quite one-sided and is in big parts based on myths and traditions. The aim in this paper is to investigate why the “friskyttar” raised, where the individuals came from, where they operated and where they were stationed. This will later on be compared to the spread of the iron production.

All this to investigate the hypotheses that the rise of “friskyttar” was an upraise that coincided with the Danish invasion. This upraise was against the economical changes that northern Scania suffered due to the loss of the iron production, which was a main income for many of the inhabitants.

Innehållsförteckning

1 Inledning	1
1.1 Syfte	1
1.2 Frågeställning	2
1.3 Material och Metod.....	3
1.4 Källkritik	4
1.4.1 Forskningshistorik järnframställning	6
1.4.2 Forskningshistorik friskyttar	7
2. Järnframställning	8
2.1 Områden i Skåne med stor järnframställning	8
2.2 Vad hände med järnproduktionen när Skåne blev svenskt?	11
3. Snapphanar och friskyttar. Rövare, soldater eller upprorsmän?	13
3.1 Områden där friskyttar kom ifrån	14
4 Traditionella förklaringen på uppkomsten av friskyttar.....	16
5 Jämförelser av utbredningsområdet av järnframställning i förhållande till friskyttarnas hemort.17	
5.1 Jämförelser i ett mikroperspektiv	19
5.2 Jämförelser i ett makroperspektiv	22
6 Slutsats	24
Referenser	26
Bildförteckning	28
Summary	29
Bilaga 1 tabell 1	
Bilaga 1 tabell 2	
Bilaga 2	

1 Inledning

Denna uppsats har tillkommit genom en hypotes jag har (som har utvecklats under en lång tid). Hypotesen grundar sig på ett vedertaget antagande: *att människor fram till 1800-talet inte identifierade sig med sitt land utan mer med sin boendeplats*. Nationalismen utvecklades inte förrän på 1800-talet (ne.se1). Med tanke på detta frågade jag mig varför en del av den nordskånska befolkningen frivilligt, vilket är den gängse förklaringen, anslöt sig till den danska armén under friskyttekompanier. Varför anslöt sig bönder och andra till en armé och slogs för ett land (Danmark) som man inte borde känna någon tillhörighet med och varför ville de slåss mot ett land (Sverige) som de inte borde känna något agg mot? Detta anser jag vara oförenligt och därför utvecklade jag en hypotes.

Min hypotes som jag tänker undersöka i uppsatsen är: *Kan det vara så att man anslöt sig till friskyttekompanierna på grund av förändringar i den egna ortens möjligheter och välfärd*. Jag kommer från Örkellunga kommun som är känd för sin senmedeltida/tidigmoderna järntillverkning (ca 1400-1650) och har därför valt att undersöka om man kan urskilja om soldaterna i friskyttekompanierna härstammar från områden (hemman) med järntillverkning. Kopplingen mellan friskyttar och järn gör jag eftersom man i de flesta källor säger att järntillverkningen försvann i samband med att Skåne blev svenskt och att järntillverkningen var en stor inkomstkälla för bönderna innan de blev svenskar. Detta gör att grogrunden för ett uppror finns, en förändrad och försämrad ekonomisk situation.

1.1 Syfte

Meningen med uppsatsen är att visa på de bakomliggande orsaker som gjorde att bönder frivilligt anslöt sig till en invaderande krigsmakt (Danmark), som man enligt traditionen anser att de inte kände någon samhörighet med. Uppsatsen kommer även att beskriva vissa av de förändringar som var en del av den svenska erövringspolitiken som skedde i Skånes skogsbygd från mitten på 1600-talet till slutet av 1600-talet. Med uppsatsen vill jag belysa att det finns fler orsaker än de som hittills framkommit bakom friskyttarnas uppror.

Traditionellt finns det flera olika förklaringar. En är att när den svenska armén kom var den utsvulten och plundrade sig fram, en annan är att bönderna vände sig mot den inkvartering av ryttare som svenskarna tvingade bönderna att ha på sina gårdar. Båda dessa förklaringar finns det grund för, men jag menar att historien är mer komplex än så, och att fler förklaringar måste sökas.

Ytterligare ett syfte med uppsatsen är att visa på vilken skillnad det finns mellan olika grupper av snapphanar. I dag hävdar de flesta att det fanns en markant skillnad mellan "friskyttarna" som var danska trupper och "de övriga snapphanarna" som mer kan ses som rövare och banditer (Knarrstöröm & Larsson 2008). Alla forskare delar inte upp de som gjorde uppror i friskyttar och snapphanar utan använder benämningen snapphanar för alla de som lämnade sina hem (t.ex. Larsson 2008).

1.2 Frågeställning

Går det att se ett samband mellan var friskyttarna ursprungligen kom ifrån och var det fanns järntillverkning i Örkellunga och Skånes Fagerhults socknar? Det är frågan jag ställer mig. Jag menar att det är viktigare att veta vilket ursprung friskyttarna hade än var de var verksamma, vilket forskningen ofta har varit fokuserad på. Naturligtvis har det betydelse till vilken forskning uppgifterna ska användas, men för att undersöka orsaken till friskyttarna anser jag att ursprunget är det viktigaste, medan en undersökning av hur friskyttar arbetade naturligtvis måste grunda sig på var de var verksamma.

Friskyttarnas ursprung kommer jag sedan att jämföra med spridningen av järntillverkningen i de norra delarna av Örkellunga kommun. Denna jämförelse grundar sig på antagandet att de som anslöt sig till friskyttarna i norra Skåne ville ha en förändring tillbaks det gamla systemet, så som det hade varit innan 1658 och freden i Roskilde. Min tanke som jag har om varför man ville återgå till det gamla är att de nordöstra delarna av dåtida Danmark var det enda järntillverkningsområde som fanns i landet under början av 1600-talet. Det gjorde att man fick en bra ekonomisk ställning i norra Skåne, eftersom försäljning av järn till det övriga Danmark genererade ett stort överskott. När Skåne blev svenskt fanns det inte längre någon avsättning av det skånska järnet eftersom det hade en sämre kvalitet (till viss del omdiskuterat, myrmalmsjärn är bättre vid visst järnsmide) än

det som producerades i de svenska bergsbruken. I Sverige fanns Sveriges Bergskollegium vilka var emot all järnproduktion i Skåne eftersom den konkurrerade med den traditionella svenska produktionen. De ville också försvåra för Danmark att få tillgång till järn, och då järn antagligen smugglades från de östdanska landskapen till övriga Danmark, eftersom järnpriserna i Danmark var mycket högre på grund av svensk handelsblockad av järn mot Danmark var det viktigt att förhindra produktionen. Handelsblockaden fick stor effekt då Sverige var då som nu ett av de länder som exporterade mest järn.

1.3 Material och Metod

För att svara på frågeställningen kommer jag att utgå från de stora undersökningar som finns om järntillverkningen i norra Skåne. Då dessa är gjorda under en lång period kommer jag att fokusera på de nyaste, som har utkommit med anledning av ombyggnaden av väg 24 och E:4, men även i samband med projektet "norra Skånes medeltid". Jag kommer också att utgå från några äldre arbeten i ett mer överkådligt sammanhang.

Friskyttarnas hemort bestäms via de danska arkiven, då det i vissa av friskyttarullarna finns registrerat från vilka hemman som friskyttarna kom ifrån, dock finns detta inte på alla, ibland finns inte ens namn på friskyttarna utan enbart en uppgift på hur stort kompaniet var. Eftersom det hade tagit mycket lång tid att personligen läsa originalhandlingarna har jag därför mestadels använt mig av redan publicerade undersökningar av friskyttarullarna, från Blom & Moen 1987 och Knarrström & Larsson 2008.

För att jämföra orter där järnframställning skett med hemort för snapphanarna kommer resultatet att föras över på en prickkarta som innehåller båda förekomsterna. Mycket av slutsatserna kommer att grunda sig på sannolikhet, procenttal och statistik, vilka kan anses vara manipulativa. Jag anser trots detta att det är den bästa möjligheten för att kunna verifiera/revidera eller refusera hypotesen som uppsatsen grundar sig på. Eftersom statistik ofta anses manipulerbar har jag försökt att redovisa uppgifterna på så många sätt som möjligt, vilket kan bli förvirrande, men enligt mitt tycke nödvändigt.

1.4 Källkritik

När frågeställningen har undersökts har ett antal kriterier ställts upp, och då dessa inte är absoluta finns det risk för felaktiga slutsatser. Till exempel har jag förutsatt att de hemman som hade järnskatt verkligen var de som producerade järn och att skatten betalades i järn, vilket inte behöver vara fallet då naturaskatterna även hade ett penningvärde som man kunde betala (Skansjö 2008). Jag har vidare förutsatt att de områden som betalar skatt i järn är de som producerar järnet, och att de producerar ett överskott, vilket inte behöver vara fallet. Jag har fört visst resonemang om hur situationen förändras då dessa störningar finns med i resonemanget. I uppsatsen kommer jag att lägga tyngdpunkten på det arkeologiskt funna materialet från inventeringar och utgrävningar. Dessa påvisar att de från historiska källor dokumenterade hemman generellt ligger nära arkeologiskt funna järnframställningsplatser/slagghögar, vilket jag har tolkat så att järnproduktionen och skatt faktiskt var på de historiskt dokumenterade hemmanen, dock gäller detta inte alltid, ibland finns skatt i järn men inga arkeologiska belägg för produktion och ibland arkeologiska belägg för produktion men inte historiska belägg för järn som skattemedel.

Ett problem är att kanske inte alla platser som järnproduktion funnits på under den aktuella perioden är funna och registrerade, vilket jag egentligen inte ser som något större problem. Då detta fenomen finns över alla områden och mörkertalet borde rimligtvis vara ungefär detsamma i hela regionen. Problemet kan visserligen kvarstå om de olika områdena har undersökts med varierande noggrannhet, vilket kan vara fallet trots att alla områden har genomgått fornminnensinventeringar, vilket borde ha jämnat ut de eventuella olikheterna till försumbara. Då inventeringarna ofta bygger på lokala personers tidigare undersökningar kvarstår dock problemet, då dessa personer intresserar sig för olika saker och företeelser. Detta menar jag också förvärrar den snedvridna informationen, eftersom om en bygd anser att ”de” var järnproducerande uppmärksammas slaggförekomster mer, vilket leder till ytterligare en större bevisad järnproduktion.

Friskyttarna har fått representeras av de som är kända och dokumenterade, men ett stort antal av rullorna över friskyttarna är förstörda. Även i de bevarade rullorna framkommer inte alltid härkomst utan ibland, kanske oftast bara redovisade med namn, vilket gör att endast ett fåtal av alla friskyttar kommer med i analysen. Ett alternativ till härkomst hade varit att se på storleken för de olika kompanierna av friskyttar. Då kompanierna var indelade efter härader. Men eftersom friskyttarna var en del av den reguljära danska armén behövde inte alla som tillhörde ett häradskompani komma från häradet utan det kan ha varit strategiskt viktigt att ha ett stort truppantal i vissa härader, vilket kan ha gjort att man "lånade" trupper från andra landsområden. Jag har försökt att identifiera friskyttarna till ett specifikt hemman för att få ett så tydligt material som möjligt att utgå ifrån. Om häradskompaniernas rullor hade varit arbetsgrunden hade resultatet blivit tydligt och svårtolkat eftersom olika delar av samma härad har olika näringsgrenar som huvudinkomst under den aktuella perioden.

Ytterligare ett problem är dateringen av järnproduktionen. Denna behöver vara relativt exakt för att dels konstatera om en nergång i järnproduktionen skedde med Sveriges övertagande av området och dels för att se om produktionen fortsatte fram till det svenska övertagandet och inte slutade tidigare. Detta problem uppstår då naturvetenskapliga dateringsmetoder oftast inte kan användas för så exakta dateringar som skulle behövas i uppsatsen. C¹⁴ dateringar fungerar inte heller bra på nyare material. Den bästa dateringsmetoden förutom typologi (vilket är i princip ogörligt på slaggfynd) vore dendrokronologi, men då järnframställningen ska dateras är det oftast genom träkol som dateringen görs, vilket försvårar dendrokronologiska dateringar. Därför har även historiska dokument använts för att försöka identifiera när de olika platserna har använts och när man slutade använda dem.

En annan viktig källkritisk aspekt är att materialet är omfattande. Ramen för denna uppsats gör att allt material varken kunnat redovisas eller undersökas vilket gör att slutsatserna inte är definitiva, men kan ses som tendenser och troliga scenarier. Detta har även gjort att undersökningsområdet har minskats ner. Från början fanns ambitionen att undersöka hela den forna landsgränsen. I min slutliga undersökning koncentrerar jag mig på de norra delarna av Örkelljungas kommun. Därmed saknas till exempel hela Halland, Göinge och Blekinge i undersökningen. Vissa utblickar kommer uppsatsen ändå att

innehålla, dels för att påvisa det ”normala” landskapet och dels för att beskriva den allmänna historien. Dock har jag valt att prioritera Örkelljunga och Fagerhults socknar, dels för att dessa är några av de mest välutredda, men även för att järnframställningen var störst i dessa områden tillsammans med deras närområde. Det är historiskt dokumenterat att flera friskyttar härstammar från området. Därmed borde också eventuella samband mellan järn och friskyttar bli som tydligast här.

1.4.1 Forskningshistorik järnframställning

Järntillverkningen i norra Skåne har undersökts flera gånger. Bland de första undersökningarna är John Nihlén's undersökningar under 1930-talet (Nihlén 1939). Nihlén var pionjär inom området och var den förste att systematiskt söka efter järnframställningsplatser i nordvästra Skåne och södra Halland. Under 1950 och 60 -talen gjorde Sven Nöjd ytterligare en genomgång av järntillverkningen och då främst i Örkelljungatrakten. Nöjd var även verksam inom det som idag kallas experimentell arkeologi. Han byggde upp vissa av de utgrävda järntillverkningsplatserna och tillverkade sedan järn i dessa (Wedberg 1981). Områdena kring Örkelljungatrakten har även genomgått en undersökning och inventering i samband med ombyggnaden av E4:an i området under 1990- talet med publiceringar in i 2000-talet (till exempel Andersson m.fl. 2004 och Knarrström & Larsson 2008). Detta gör att Örkelljunga kommun är en av de mest välinventerade i området angående järnframställning. Värt att nämna är också Lars-Olof Larssons och Leif Rubenssons undersökningar av lågteknologisk järnframställning, deras undersökningar har dock fokuserat på Småland (Larsson 2000). Slutligen har de östliga delarna av norra Skåne genomgått en noggrann undersökning i samband med projektet ”Norra Skånes medeltid”, där Anders Ödman, den dåvarande museichefen för Lunds historiska museum, hade en framträdande roll. Ett flertal böcker och artiklar publicerades inom projektet, dock avslutades undersökningen angående järnframställningen år 1999. Dessa undersökningar har till stor del fokuserat på utbredningen och dateringen av järnframställningsplatser i hela norra Skåne och södra Halland. Dessa undersökningar visade att trakten kring Örkelljunga och Hishult var de med mest spår av järnproduktion, med en förtunning ut mot Göinge (Ödman 1995, 1998 &

2000). En annan av de nutida forskarna är Bo Strömberg, som mestadels arbetat med Hallands järnproduktion, och då särskilt i Hishultsområdet men även i det relativt kända Tvååkersområdet (se till exempel Strömberg 1995 och Strömberg 2008)

1.4.2 Forskningshistorik friskyttar

Friskyttarna har också under lång tid undersökts och även framställts i skönlitterära böcker och filmer. Flera av dessa framställningar har varit politiskt färgade, antingen för att svartmåla det svenska övertagandet eller för att svartmåla friskyttarna (vilka då oftast kallas snapphanar). Denna mycket divergerande bild av snapphanar och friskyttar beror naturligtvis inte enbart på författaren. Till exempel är skildringarna av händelserna mycket olika beroende på om man tittar i det svenska eller i det danska arkivet. Ett viktigt arbete angående snapphanar och friskyttar publicerades i Karolinska förbundets årsbok från 1916 av Per Sörensson. Detta arbete innebar att man inom forskningen började skilja på snapphanar och friskyttar och att man därmed började använda sig av den från 1600-talet danska uppdelningen mellan snapphanar som var rövare och friskyttar som var en blandning av dagens gerilla och jägarförband, som opererade i små grupper på fientligt territorium. En av de mest grundliga undersökningarna från 1900-talet är det arbete som Knud Fabricius gjorde, som har resulterat i ett flertal böcker, vilka fortfarande kan anses vara de mest grundliga böckerna inom ämnet (Fabricius 1906-1958). Alf Åberg är en viktig författare inom forskningshistoriken. Hans arbeten som publicerats mellan 1951-1975 bygger till stor del på svenskt arkivmaterial med inriktning på Göinge (se till exempel Åberg 1981, vilken är en kort sammanfattning av tidigare arbeten). Även Snapphaneboken från 1987 skriven av K Arne Blom och Jan Moen är ett viktigt material angående friskyttar och snapphanar, eftersom de har gått igenom stora mängder arkivmaterial för boken. Denna bok har jag lagt stor vikt vid i mitt arbete. Jag använder mig oftast av deras siffror när det gäller antalet friskyttar i de olika kompanierna och även vilka friskyttekompanier som fanns under det skånska kriget (Blom & Moen 1987). En av de senaste böckerna om snapphanar är "Hans majestäts friskyttar av Danmark" (Knarrström & Larsson 2008) utgiven av Riksantikvarieämbetet 2008 vilken till viss del har ett liknande upplägg som denna uppsats har, nämligen att belysa de bakomliggande orsakerna till uppkomsten av

friskyttar. Även denna bok har använts flitigt vid arbetet med uppsatsen. Slutligen har ytterligare en bok från Riksantikvarieämbetet getts ut under 2008: Landskap bortom traditionen (Anglert m.fl. 2008). Denna behandlar de norra delarna av Örkelljunga kommun, och det sista kapitlet handlar om landsbygdsidentitet och varför snapphanar har blivit ett så laddat ord och upptaget som en gemensam historia i norra Skåne (Larsson 2008).

2. Järnframställning

Järn har under lång tid framställts i de norra delarna av Skåne. Utvinningen intensifierades första gången runt 1300-talets slut och ytterligare en gång i början av 1600-talet. Den senare intensifieringen subventioneras av den danska staten som var i akut brist på järn, som behövdes till de krig som utspelade sig under perioden. Den huvudsakliga producenten i Europa vid denna tid var de svenska bergsbruken, men då Danmark och Sverige låg i krig under de största delarna av perioden kunde ingen import ske från Sverige då ingen export fick förekomma från Sverige till Danmark. Istället var den danska staten tvungen att köpa det svenska järnet via bulvaner i handelsstäder såsom Amsterdam. På grund av detta blev järnet mycket dyrare för danskarna än för andra länder som kunde köpa direkt från källan. Därför satsades det på de nordskånska järnframställningsområdena. Man hade emellertid problem med att det skånska järnet oftast inte höll samma kvalité som det importerade järnet och det kunde därför inte användas på samma sätt som järn från bergsbruken. Man behövde också använda sig av andra tekniker för tillverkningen än vad som användes i Sverige.

2.1 Områden i Skåne med stor järnframställning

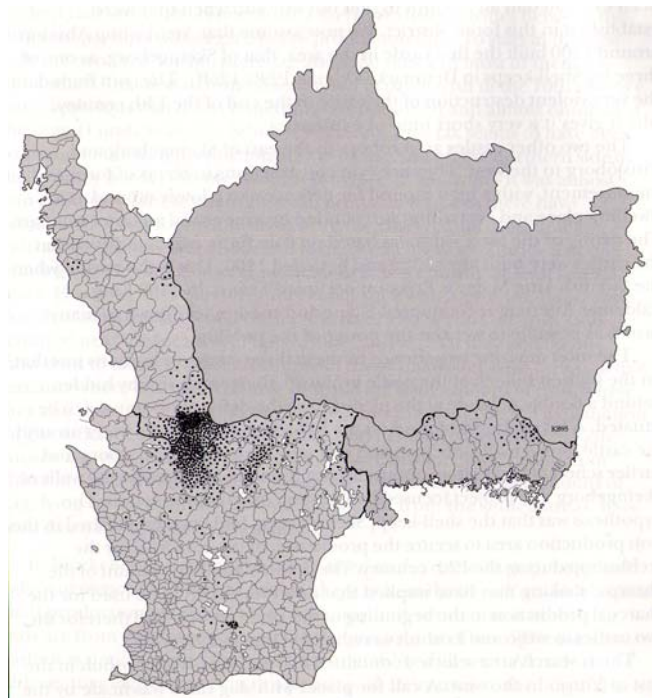
Järnframställningen i de östdanska landskapen hade sitt centrum vid Hallandsåsen vid gränsen till Småland. Men alla de nordskånska häraderna som gränsar till Småland hade viss järnproduktion. För att stödja detta påstående kan man till exempel använda ortnamnsanalys. Många ortnamn har någon anknytning till järn/smed/malm/hytta etc. (Lilja 1995:42). Till detta kommer att det även finns indicier via pollenanalyser, vilka visar

på en stor avskogning i området utan att förekomsten av åker- och ängsväxter ökar, vilket vore fallet om avverkningen skett på grund av röjning för odling. Istället får landskapet en karaktär som liknar dagens kalhyggen. Via ett cirkelargument menar Sven Karlsson i (Karlsson 2000) att detta berodde på järntillverkningen.

”Eftersom undersökningslokalerna ligger i ett område där man vet att järnframställning varit omfattande är det sannolikt att avverkningen av skog till stor del använts för järnframställning.” (Karlsson 2000:146). Till viss del motsätter

jag mig detta då det är allmänt erkänt att man också tillverkade både tjära och pottaska i området och då kan avskogningen också bero på produktionen av både tjära och pottaska i området till vilket det också behövs stora mängder virke. Då det finns spridda slaggförekomster i hela norra Skåne, se figur 1, menar jag ändå att järnframställningen har funnits i hela området, men att pollenanalysen inte bara kan tolkas så att den visar på en utbredd järnproduktion, utan det är först när de sätts i ett samband med arkeologiska och historiska förekomster som järntillverkningen kan spåras.

Det finns skriftliga belägg för att nyetablering inom järnframställningen skedde 1646, då en industriman från Köpenhamn anlade ett nytt stort bruk i Örkelljungatrakten. Bruket finns med på en karta från 1600-talet av Gottfreid Hoffman där ett ”Eisenwerk” finns nära Hjärmsjön (se bild Lilja 1995:42), detta är den sista stora anläggningen som fick privilegier och byggdes under den danska perioden (Sahlin 1939). Detta fick ingen längre överlevnad och med freden 1658 då Skåne blev svenskt försvann lönsamheten i större bruk i norra Skåne. Den småskaliga produktionen för den lokala marknaden fortsatte in på 1800-talet

Figur 1 Karta med slaggfynd inprickade, vilket visar på ett starkt produktionsområde i Örkelljungas närområde. Efter Ödman 1998

(Andersson m.fl. 2004:84). Det finns indicier på att denna järnhantering inte var så småskalig. Till exempel framlägger Anders Ödman en teori i "Järn Wittsjöskogskonferansen 1999" där han visar på att det både i Decimantboken (1651) och på en lantmäterikarta från 1698 står att tio bönder betalar skatt och bor tillsammans. Ödman vidareutvecklar detta till att dessa bönder var ett arbetslag i en fullskalig järnhytta, vilket i sin tur gör att denna produktion måste ha varit vida större än för den lokala marknaden (Ödman 2000).

Enligt Anders Ödman (Ödman 1995) kan mängden slagg och produktionsplatser ses som ett tecken på att stora volymer järn har producerats i norra Skåne. Alla slagghögar ska dock inte tolkas som rester från en järnproduktion eftersom slagg även uppstår vid vidarebearbetningen av myrmalmsjärn, så kallad friskning. Produktionen har varit mycket viktig för Danmark då det var det enda område inom de danska gränserna som kunde producera järn. Han poängterar också de frostiga relationerna mellan Sverige och Danmark, som gjorde att Danmark hade svårt att köpa det billigare och oftast bättre svenska järnet. Produktionen i norra Skåne ska mer ses som en beredskapsproduktion i brist på importjärn. Ytterligare en intressant faktor som Ödman tar upp är att mycket av järnet som producerades i Småland smugglades över riksgränsen till Skåne för att senare säljas vidare till dagens Danmark eftersom de betalade mer för järnet än svenskarna.

Detta pekar även Lars-Olof Larsson på, som menar att produktionen i Sunnerbo härad var så stor att den inte kan ha varit för den lokala marknaden. Produktionen är inte heller upptagen i de svenska arkivmaterialen. Därför menar Larsson att produktionen inte är för den svenska marknaden. Larsson drar då slutsatsen att järnet måste ha sålts till den danska sidan (Larsson 2000). Om Larssons slutsats är korrekt, vilket jag menar att den är, framkommer här ytterligare ett problem för min frågeställning. Uppteckningar som finns om skatter som betalats i järn kan gälla importerat järn från Småland, vilket återigen gör att jag vid mina jämförelser kommer att till största del utgå ifrån det inventerade och arkeologiskt funna materialet. Dock kommer även det skriftliga materialet att användas, då det kan ge annan information än den som det arkeologiska ger.

Viktiga uppgifter i det skriftliga materialet finns till exempel i Sten Skansjös artiklar och texter. Bland annat visar de att skattetrycket på järn ökade med 900 % från 1523 till 1583 (från 12 stycken till 108 stycken) i Norra Åsbo härad (Skansjö 2000:43). Detta kan ses som mycket men trots detta producerade bönderna mer järn än så, både för den lokala marknaden och för den västdanska marknaden. Under åren 1579-80 såldes 11 tunnor innehållande 32 000 spik till ett slottsbygge i Danmark. Dessa inköptes från ”*Bönderne uti Krone leen*”. Denna stora mängd spik hade ett värde mångdubbelt högre än vad skatten var. Detta visar på att sidoinkomsterna av järntillverkningen kunde vara stor. Dock kan man i Jordrevningsprotokollen från 1671 se en markant skillnad. Då hade Sverige förbjudit all handel med Danmark som hade varit det område som det nordskånska järnet främst såldes till. Viss illegal export bör ha förkommit men värdet av järntillverkning har förminskats. Detta borde ha inneburit att den näring som utgjorde den största inkomsten i området sedan området återkoloniserades på 1500-talet, efter digerdödens härjningar, försvann. Invånarna var tvungna att förlita sig mer på det egna jordbruket i det ur jordbruksperspektiv otjänliga området. Det innebar en stor omställning och förändring i strukturen och uppbyggnaden av Norra Åsbo (Skansjö 2000, Anglert 2008:43ff). Som en kompensation för förlusten av järntillverkningen började nya näringar att uppstå. En del inkomster kunde man få från skogen i detta fattiga jordbruksområde. Med början på 1700-talet och fram till första halvan av 1900-talet var träslöjdarbete och bärförsäljning mycket utbredd i regionen. Även julgransförsäljningen blev en viktig inkomstkälla (se mer i Bringéus 1983, Lilja 1995).

2.2 Vad hände med järnproduktionen när Skåne blev svenskt?

De flesta anser att järnproduktionen avstannade i samband med den svenska erövringen av de östdanska landskapen. Detta finns beskrivit från flera olika forskningsområden. Det finns visst stöd i de historiska källorna. Till exempel står det i jordrevningsprotokollet från 1671 att de flesta järnbruken och järnframställningsplatserna i norra Skåne är övergivna eller förfallna. Detta stöds även genom C¹⁴ dateringar och pollenanalyser (Lagerås 2007:113ff). Forskningen visar att produktionen var stabil fram till 1600-talets början då den kraftigt ökade för att sedan vid mitten av 1600-talet försvinna till en bråkdel av den

tidigare produktionen. Det finns vissa kritiska aspekter på detta. En är att den minskade produktion i norra Skåne dels sammanföll med den svenska erövringen, men den sammanföll även med när det kom in ny teknik som gjorde bergsbruken i norra Sverige helt överlägsna i produktionsmängd och kvalitet. Därför har det argumenterats för att nergången hade skett ändå, till exempel att myrsmalm kan anses vara en ändlig resurs (Strömberg 2008). Min mening är att det kanske hade skett ändå, men att det gick mycket fortare på grund av den svenska erövringen. Jag menar att den som producerade järn i norra Skåne såg förändringen troligare som något orsakat av svenskarna än att det kom en ny teknik till ett område långt bort.

Carl Sahlin gjorde 1939 en inventering över "Skånska järnbruk i äldre tider". Där beskrivs de större bruken dels via arkivmaterial och dels via inventeringar. Majoriteten av bruken finns i Norra Åsbo härad. Sahlin har noterat att i jordrevningsprotokollen från 1671 finns ett flertal "små masugnar", men att dessa var mer för husbehov och att de inte fanns samma bruksverksamhet som tidigare funnits i området. Av de större bruken nämner han "Kopparmöllan", vilket hade varit en "järnhylta" fram till ca Roskildefreden, ett bruk på Bjärsgårds gods som finns omnämnt 1624 men inte därefter. I Örkelljunga socken finns två bruk nämnda vilka var öde och ruinerade 1662 och 64, vidare nämns ett bruk som brunnit upp i samband med snapphanefejden (dock nämns inget om vem som brände bruket). Det sista större bruket som omnämns är ett järnbruk som skall ha legat nära dagens pappersbruk i Klippan. Pappersbruket ersatte järnbruket redan 1671. Värt att notera är att man i Färingtofta socken, Norra Åsbo härad anlade ett nytt bergsbruk så sent som 1660. Vilket gör att det startade efter det att Skåne blivit svenskt, dock hade bruket fått privilegier från den danska staten strax innan Roskildefreden och hade redan börjat byggas innan freden. Redan 1671 finns bruket beskrivet som "*ganska ruinerat*", och i Bergskollegiets relation från 1697 står det att inga järnbruk finns verksamma i Skåne. Vidare fastslår Sahlin att Sveriges Bergskollegium var emot all järnproduktion i Skåne. Som motivering till detta menar Sahlin att det gamla Sverige redan producerade tillräckligt med järn för Sveriges behov och de "svenska" produktionsplatserna tillverkade ett bättre järn (Sahlin 1939).

Ytterligare en omständighet som blev problematisk för de järnproducerande bönderna i norra Skåne, var det införda exportförbudet från Skåne till Danmark. Till exempel menar

Strömberg att norra Skåne och södra Halland var ett protoindustriellt järnproduktionsområde med förutsättningar för att bli fullt industrialiserat. Men ett protoindustriellt område är i största behov av import och export, såsom alla industrialiserade områden. Konsekvensen av exportförbudet blev att regionen hamnade i en stagnation och en bygd i fattigdom, vidare var stora delar av bönderna specialiserade mot järnhanteringen vilken gick förlorad. Strömberg menar också att den danska staten förlorade incitamenten till en råvarubaserad industrialisering, då land tillgångar och kunskaperna försvann (Strömberg 2008).

3. Snapphanar och friskyttar. Rövare, soldater eller upprorsmän?

Friskyttar som från svensk sida även kallas snapphanar var egentligen, enligt min åsikt, en del av den danska armén. De var indelta i kompanier efter härad. Ibland hade de namn efter sina ledare och var då inte alltid bundna till ett härad. Men rekryteringen var oftast relativt platsbunden, majoriteten av friskyttarna i ett kompani härstammade från samma område. På flera av dessa kompanier finns rullorna för vilka som tillhörde dem kvar, medan vissa bara finns som en notering, ibland med antalet nedtecknat, ibland inte. I vissa fall är de så noggranna att det går att spåra en del friskyttar till det hemman de kommer ifrån och vilken roll de hade i kompaniet. Från dansk sida gjordes en klar skillnad på snapphanar och friskyttar. Danskarna hade benämningen friskyttar på sina trupper, medan snapphanar var förbehållna de som var rövare och illdådsmän. I de svenska arkiven kan en utveckling av snapphanebegreppet urskiljas. På 1400-talet användes ordet för fredlösa och rövare. Redan på 1560-talet började svenskarna kalla de danska bondesoldaterna och friskyttarna för snapphanar för att på så sätt göra en skillnad på eventuella krigsfångar i ett efterspel när kriget var slut. Denna uppdelning gjorde att man kunde döma friskyttar som fredlösa eftersom snapphanar kunde ses som upprorsmakare, vilka traditionellt sett var fredlösa, vilket man inte kunnat göra om man accepterat dem som en del av den danska armén då de hade varit krigsfångar, vilka redan då skulle behandlas enligt vissa allmängiltiga etiska regler (Blom & Moen 1987).

Däremot menar jag att man ska separera friskyttbegreppet och snapphanebegreppet. Snapphanar får stå för de grupper som var rövare medan friskyttar var de som arbetade med den danska statens stöd. Detta stöd kunde vara att man fick sold eller att man kunde ta vinterkvarter i de danska städerna, oftast båda. Dock blev dessa friskyttar mer och mer hänsynslösa mot bönderna ju längre kriget gick, vilket gjorde att de blev mer och mer lika de ovan definierade snapphanarna (Larsson 2008). Ett annat tecken på att friskyttarna var soldater anser jag vara att de hade trumslagare i kompanierna (Blom & Moen 1987), vilket inte hade haft någon uppgift att fylla i ett rövarband, medan trumslagaren har en funktion i ett kompani. Jag menar också att friskyttkompanierna kan ses som en form av bondeuppror, då de vände sig mot den svenska staten, och eftersom ett nationalistiskt tänkande inte anses ha funnits före 1800-talet bör det inte vara att de ville vara danskar, utan att de vände sig mot den svenska ledningen. För en annan åsikt se till exempel Larsson 2008.

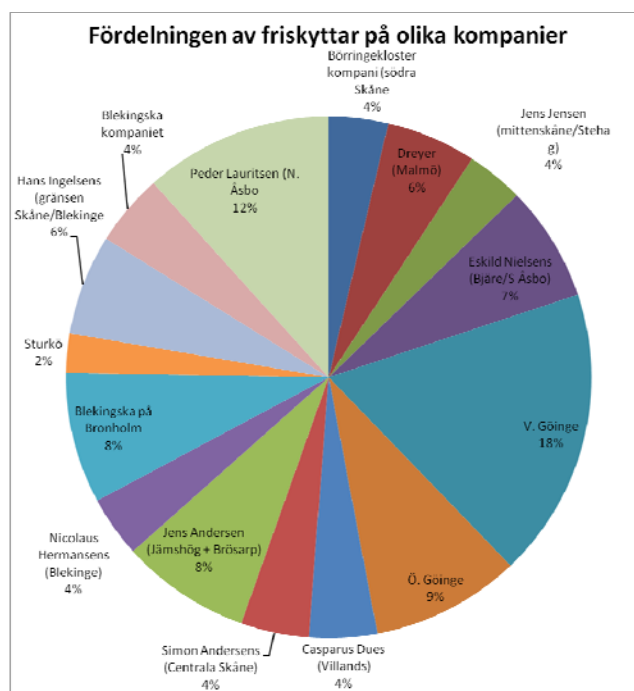
Då jag i min hypotes antar att man åter ville tillhöra Danmark, för att på så vis kunna återinföra produktionen och exporten av järn, tar jag bara hänsyn till de registrerade friskyttarna. Det gör jag därför att de hade sökt upp den danska armén för att kunna påverka utgången av kriget, medan de som anslöt sig till de ovan definierade snapphanarna mer var rövare och andra personer som blivit uteslutna från samhället och inte gjort ett aktivt val. Det finns fler kända kompanier som var erkända av den danska staten än som finns redovisade i så detaljerad form att de har gått att använda i denna uppsats.

3.1 Områden där friskyttar kom ifrån

I detta stycke var min ursprungliga tanke att undersöka vilka hemman som de olika friskyttarna härstammade ifrån, för att kunna göra en så korrekt bedömning och jämförelse som möjligt mellan friskyttar och järnframställning. Detta arbete hade krävt ett stort arkivarbete eftersom flera av friskyttkompanierna inte finns medtagna i dagens forskning på denna grundliga nivå. Det hade även varit svårt att definitivt identifiera från vilket hemman varje enskild friskytt kom ifrån. En del av detta arbete har redan gjorts i samband med projektet som gjordes när E4:an byggdes om i norra Skåne. Det berörde då enbart friskyttar i Örkelljunga kommun (Knarrström & Larsson 2008). Men även här har

endast några friskyttar kunnat identifieras till ett specifikt hemman. Min målsättning med att arbeta med ursprungsort istället för verksamhetsområdet för friskyttarna grundar jag dels på att verksamhetsområdet ger ett mycket stort område som blir svårt att jämföra med områden med järnproduktion. Ett annat problem som uppstår om jag grundar min teori på verksamhetsområdet är att friskyttarna inte måste vara verksamma i sitt eget hemområde, (för mer problematisering se även Åberg 1981:87). Trots detta har jag vid jämförelserna i makroperspektiv utgått ifrån verksamhetsområdena, dels för att en detaljstudie såsom den i Örkelljunga kommun inte finns i andra områden, och dels att makrostudien har ett mer generellt drag och som även kan användas vid eventuella framtida liknande analyser.

Vid jämförelsen i mikroperspektiv har jag valt att göra en undersökning i Norra Åsbo härads nordöstra del, Örkelljunga kommun. Detta val gjorde jag dels för att jag kommer från Norra Åsbos härad och dels för att boken "hans Majestäts friskyttar av Danmark", en ny bok i vilken allt förarbete har gjorts vilket gör min jämförelse lättare och genomförbar. Men även upplysningen som Karl XI har efterlämnat bidrog till mitt val: Örkelljunga socken var den näst värsta snapphanesocknen (Knarrström & Larsson 2008). Enligt beskrivningarna av kompanierna som står omnämnda i Snapphaneboken (Blom & Moen 1987) och i Hans Majestäts friskyttar av Danmark (Knarrström & Larsson 2008) är 3 % av det totala antalet friskyttar identifierade till hemman i Örkelljunga kommun. Vilket gör att mikrostudien enbart behandlar dessa 3 %. Då urvalet är litet gör detta att felmarginalerna blir stora om man applicerar mikrostudien på hela materialet.

Figur 2 Diagram över friskyttekompaniernas storlekar

I ett större perspektiv kommer jag att utgå från storleken på häradskompanierna. Siffrorna på dessa finns i Bilaga 1, de finns också i procent i ett cirkeldiagram på Figur 2. Siffrorna är hämtade ur Snapphaneboken och Hans Majestäts friskyttar av Danmark (Blom & Moen 1987 och Knarrström & Larsson 2008). Det är intressant att fast jag har räknat med de högsta siffrorna från de olika kompanierna kommer jag bara upp i 740 friskyttar, medan man i Snapphaneboken (Blom & Moen 1987) har uppskattat att 2'500 – 3'000 var verksamma friskyttar/snapphanar. Jag har emellertid inte de halländska kompanierna med i min sammansättning, men ändå saknas flera friskyttar som inte har identifierats till de kompanierna som här finns redovisade. Dessutom är det intressant att ca 25 % av friskyttarna är från de Blekingiska kompanierna, och att Göinge som anses vara den största snapphanebygden endast har 27 % av de totala friskyttarna. Man får dock ta med i beräkningen att ett av de ledande kompanierna i Göinge även var verksam på andra ställen, till exempel i Skånes Fagerhult (Kristiansson 2008), vilket gör att de 27 procenten inte är riktigt representativa.

4 Traditionella förklaringen på uppkomsten av friskyttar

Jag är medveten om att järnproduktionen inte är den enda orsaken till friskyttarnas tillkomst och jag kommer kanske i vissa fall betona järnproduktionen väl mycket, men jag menar att det har varit en bidragande orsak som inte har belysts tillräckligt tidigare. Jag använder de ändrade förhållanden i järnframställningen som ett exempel på en förändring som bönderna kan ha reagerat på och velat återföra till hur det var tidigare. Det finns säkert fler förändringar på lokal nivå som har bidragit till en vilja att återgå till så som det var under danskt styre. De ökade pålagorna som svenskarna gav bönderna med ryttare på gårdarna och de stora plundringarna har ansetts vara en del i förklaringen till friskyttarna. Dessa kommer jag kort att redogöra för och vilka svaga och starka sidor jag tycker att dessa resonemang innehar.

Både danskar och svenskar plundrade lokalbefolkningen, så att man skulle välja sida på grund av detta och att gemene man i någon större utsträckning anslöt sig till friskyttarna av denna anledning verkar långsökt. Dock kan plundringarna ha varit en utlösande faktor. När man inte längre hade någon mat, boskap eller utsäde, kunde man lika gärna ge sig av.

Att ansluta sig till friskyttarna och danskarna kan ha varit ett sätt att lösa den akuta situationen eftersom man fick en viss lön och förskottsbetalning (Blom & Moen 1987). Av samma anledning borde de som blivit plundrade av den danska sidan ansluta sig till den svenska hären, eftersom det är osannolikt att någon som blev plundrad av danskarna skulle ansluta sig till de danskvilliga friskyttarna. Men några indicier på att detta skett finns det egentligen inte.

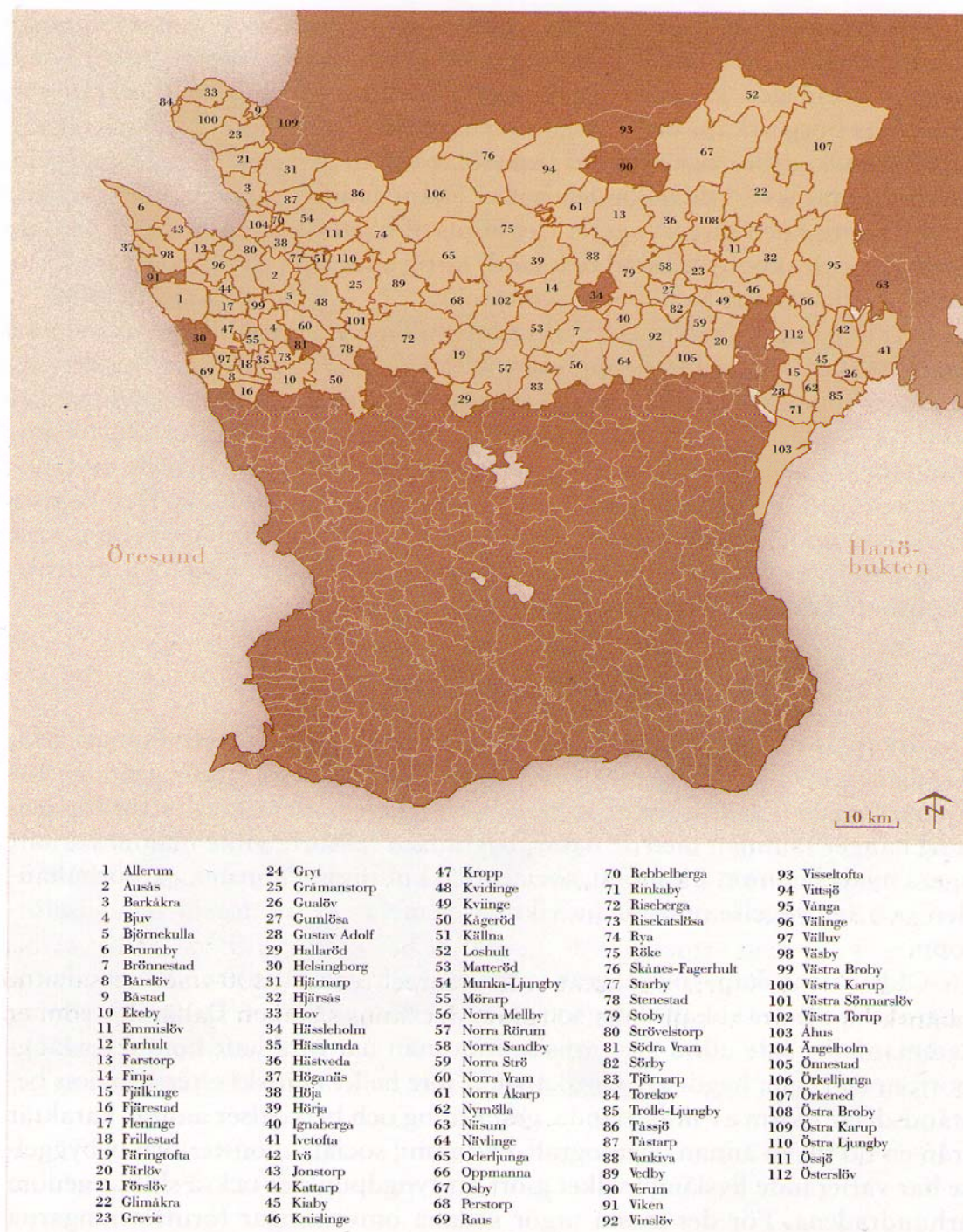
Ryttarnas utstationering på gårdarna har antagligen varit en märkbar och irriterande ”skatt”. Det finns flera uppgifter på att ryttarna tog sig friheter och tvingade till sig mer än vad de var berättigade till. Det finns även uppgifter om bönder som slagit ihjäl sina tilldelade ryttare. Även denna förklaring anser jag vara svag. Ryttarna var säkerligen en plåga, men att det skulle utvecklas till ett fullskaligt uppror mot Sverige för Danmark anser jag inte vara logiskt. Jag menar att för att en situation ska bli så allvarlig att bonden lämnar sitt hem så krävs det att förhållandet mellan ryttaren och bonden blev alldeles ohållbar. Att denna situation ska ha uppstått så ofta som 740 säkert identifierade och förmodade upp emot 3’000 gånger anser jag vara en omöjlighet. Dock har säkerligen vissa bönder anslutit sig till friskyttarna på grund av detta. Till exempel är det känt att en av kompaniledarna hade anslut sig till friskyttarna just för att han hade slagit ihjäl ryttaren som var stationerad på hans gård (Blom & Moen 1987).

5 Jämförelser av utbredningsområdet av järnframställning i förhållande till friskyttarnas hemort.

I denna del kommer hypotesen att behandlas i två steg. Den första delen är en studie i mikroperspektiv som geografiskt begränsas till Örkelljunga kommun, och då främst till de två nordligaste socknarna i kommunen: Örkelljunga och Skånes Fagerhults socken. De nordligaste socknarna i Skåne går att se i figur 3, de två aktuella är nummer 76 och 106. Friskyttarna från detta område tillhörde främst Peder Lauritsens kompani och var mycket verksamma och drivna, till exempel ville detta kompani storma Laholms skansar om de fick hjälp från andra friskytterförband. De övriga kompanierna var dock inte intresserade eftersom de ansåg att de hade nog med att kontrollera sina egna områden. Anmärkningsvärt är att detta skedde i krigets slutskeende då Danmark i princip redan

förlorat (Kristiansson 2008). Detta initiativ anser jag tyder på en mycket stor önskan från kompaniet att tillhöra Danmark.

Den andra delen har ett makroperspektiv. Den kommer dels att försöka beskriva hur övriga områden kan ha påverkats av järnframställningens nergång via direkta förändringar

Figur 3 Karta med de nordskånska socknarna. Efter Knarrstöm 2008

och dels genom kedjereaktioner. Även fler ekonomiska förklaringar kommer till att sökas i makrostudien. Makroperspektivet kommer även att belysa problem med alltför vidsträckta slutsatser av mikroperspektivanalysen och att generella slutsatser kan vara svåra att få.

5.1 Jämförelser i ett mikroperspektiv

En första jämförelse gör jag i Örkelljunga och Fagerhults socknar med utgångspunkt i undersökningarna i "Hans majestäts friskyttar av Danmark" (Knarrström & Larsson 2008). Där har man identifierat friskyttar som med största sannolikhet kommer från denna region och de har även identifierats till olika hemman. Dessa hemman kan i sin tur jämföras med arkivinformation angående vilka gårdar som hade järnproduktion/järnskatt och även jämföras med arkeologiskt material med anknytning till järnproduktion i närheten till hemmanet. För att se om friskyttarna oftare kom från järnproducerande hemman måste procentandelen av friskyttar i samband med järnproducerande hemman jämföras med järnproducerande hemman i relation till alla hemman på orten. Även andelen identifierade friskyttar i förhållande till invånare är en viktig uppgift för att framställningen ska ha en vetenskaplig grund (Knarrström & Larsson 2008:52f & 154ff).

Enligt Larsson (Larsson 2000) fanns det 399 kronohemman i Norra Åsbo härad, vilket motsvarade 66 % av alla hemman i häradet, vilket gör att det totala antalet hemman var 605. Av dessa betalade 38 gårdar sin skatt i järn (totalt vikt var 37 lispund), vilket är ca 6 % av alla hemman i Norra Åsbo härad (9,5 % av kronohemmanen). Detta kan i sin tur jämföras med de siffrorna som jag har tagit fram med utgångspunkt från Knarrström & Larsson 2008 (se Bilaga 2) där 41 % av de säkert identifierade friskyttarna från Örkelljunga kommun kommer från hemman som betalar sin skatt i järn, och om bara de två nordligaste socknarna används som underlag kom 55 % från hemman med dessa förhållanden. Det är dock svårt att dra en klar slutsats från dessa siffror då de första (Larsson 2000) behandlar hela häradet och de senare (Knarrström och Larsson 2008) bara de delar av häradet där järnframställningen var som störst. Därför borde siffrorna som gäller hela häradet förändras för att passa med de andra siffrorna. Därmed kan återigen uppgifterna från Knarrström & Larsson 2008 (Knarrström & Larsson 2008:52) användas. De skriver att 37 av 82 hemman i Örkelljunga och Skånes Fagerhults socknar hade järn

som skattemedel alltså ca 45 %. Därmed finns det definitivt stöd för min hypotes. 45 % av hemmanen i dessa socknar hade järn som skattemedel. 55 % av friskyttarna i samma socknar kom från hemman med skatt som betalades med järn. Jag anser att denna skillnad (tio procentenheter) är för stor för att vara ett räknefel eller bara vara en slump. Men några indicier på att detta skett finns det egentligen inte. Därför anser jag att bara i dessa uppgifter finns det stöd för hypotesen som framlades i början av uppsatsen och som jag ville undersöka. Dock behöver hypotesen testas ytterligare.

Det är också intressant att vända på det hela. Istället för att se hur många av friskyttarna som hade samband med hemman som hade skatt i järn så kan man se hur många av hemmanen med järnproduktion som hade samband med friskyttar. Enligt Knarrström & Larsson hade 37 hemman skatt i järn, dock är det bara 35 som jag kunnat

hitta och av dessa var tolv hemman representerade med friskyttar vilket ger att ca 34 % av hemmanen

med järnskatt gav

friskyttar. Om man sedan tar hänsyn till hur många

som kom från dessa

hemman, blir det 16

friskyttar och 35 hemman,

ca 46 %, vilket gör att

ungefär var tredje

hemman med skatt i järn

genererar friskyttar och

att det totala antalet

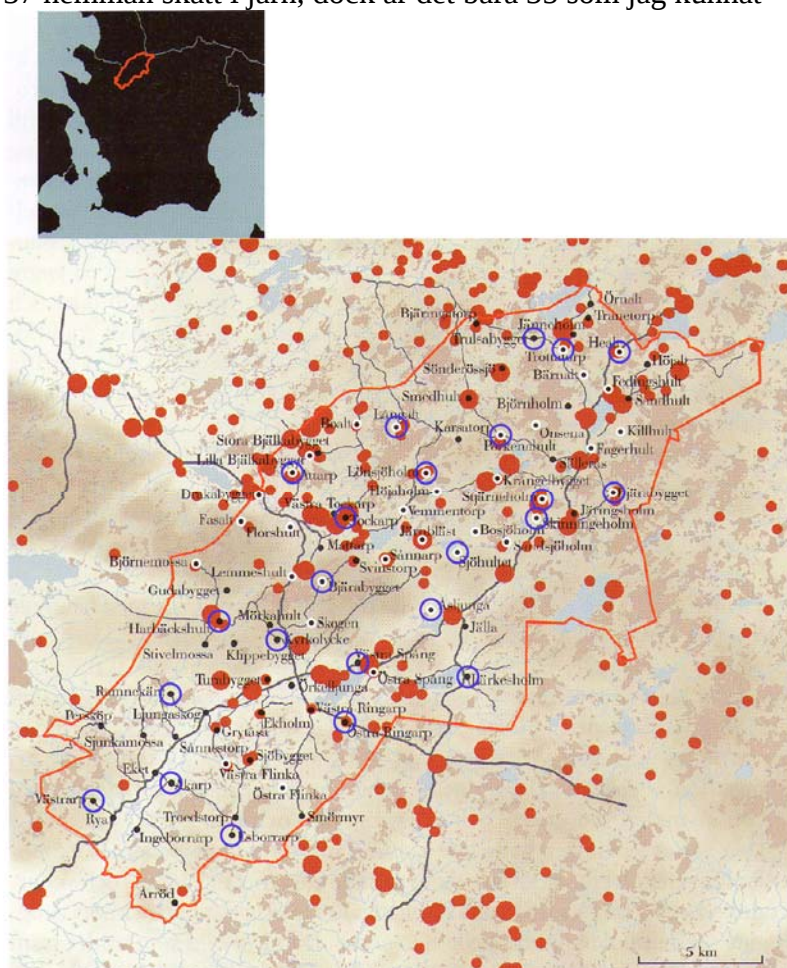
friskyttar blir ca hälften

av de hemman som

betalar skatt i järn. Även

detta behöver ha någon

norm att kontrolleras mot.

Figur 4 Karta över Örskelljunga kommun, med friskyttar markerad med blå cirkel och skatt i järn markerad med vit cirkel. Med Knarrström & Larsson 2008 som förlaga.

Denna norm har utarbetats genom att kontrollera övriga hemman och hur ofta friskyttar kommer från dessa. Även här är arbetet gjort inom Örkelljunga kommuns två nordligaste socknar för att få så lika förhållanden som möjligt. Dessa hemman producerade en friskytt på 3 hemman (33 %) 15 av 45, och enbart 17 % av hemmanen producerade friskyttar (8 av 45) eller ca 1 av 5 hemman hade friskyttar som härstammade från dem. Därmed syns det även i denna uppställning att de hemman med järn som skattemedel är överrepresenterade, dock syns det även att de hemman utan skatt i järn oftare gav fler personer per hemman som friskyttar. Dessa siffror är hämtade ur Knarrström & Larsson 2008, men jag har själv gjort uträkningarna och vissa vidare beräkningar för att kunna använda uppgifterna ur boken. Uppgifter finns dels presenterade i prickkarta, Figur 4, och dels i tabellform, Bilaga 2 (Knarrström & Larsson 2008).

Dessutom har jag försökt att identifiera de friskyttar som har bott relativt nära produktionsplatser för järn. Det är inte lika säkra uppgifter som uppgifterna från jordeböckerna. Det finns en felmarginal dels vad det gäller den mänskliga faktorn som blir större av att försöka pussla ihop plats och person när det görs i efterhand, dels är järnproduktionen svår att tidsbestämma i efterhand. Järnhanteringen kan ha avslutats långt innan friskyttarna fanns. Bedömningen gjorde jag utifrån kartorna i hans Majestäts friskyttar av Danmark (Knarrström & Larsson 2008), vilka jag har slagit samman till en karta (se figur 4). I Örkelljunga och Fagerhults socknar var det 76 % av friskyttarnas hemman som låg nära en fyndplats av järntillverkning. Även denna procentsats är mycket hög och indikerar återigen på ett nära samband mellan friskyttarna och järntillverkningen i dessa två socknar.

När jag sammanställer uppgifterna om var friskyttarna kommer ifrån med vilka hemman som betalade skatt i järn enligt jordeboken 1662 och sedan lägger till de hemman som har relativ närhet till järnframställning i de två nordligaste socknarna i Örkelljunga kommun uppstår det smått otroliga procenttalet 93 % (se Bilaga 2). Alltså 93 % av friskyttarna hade någon koppling till järnskatt/järnframställning. Även om dessa delar av Örkelljunga kommun var de med högst järnskatt/produktion är 93 % en mycket hög andel.

Alla de ovanstående procenttalen anser jag påvisar ett nära samband mellan järnproduktion/skatt och friskyttar, åtminstone i Örkelljunga och Fagerhults socknar. Därmed stämmer även hypotesen som jag hade att järntillverkning och friskyttar har ett

nära samband, och jag anser att hypotesen har verifierats i fallet med Örkelljunga och Fagerhults socknar.

5.2 Jämförelser i ett makroperspektiv

I jämförelserna i makroperspektiv utgår jag från uppgifterna och slutsatserna vid mikroanalysen. Här vill jag kunna utläsa ett större sammanhang i resultatet. Det finns vissa problem eftersom jag i mikroanalysen använde mig av ett område med stor järntillverkning. Det finns en risk att slutsatserna från föregående stycke enbart gäller för områden med hög järnproduktion, eller eventuellt enbart för det område som mikroanalysen utfördes på.

En första jämförelse kan man göra med tabell 2 på bilaga 1 som grund. Den visar hur stor järnskatt bönderna i de nordskånska häraderna och i det sydöstra häradet i Halland hade, åskådliggjort i flera olika poster. Detta kan ge indicium på hur användbar mikroanalysen kan bli i ett större sammanhang. En viktig uppgift är att så många av de hemman i Norra Åsbo härad som betalade skatt i järn finns just i de två ovan behandlade sockarna, 37 av de 38 i häradet förekommande hemmanen med järnskatt finns i de två sockarna. (Lite varierande uppgifter finns till exempel har Larsson 2000 och Knarrström & Larsson 2008 inte samma uppgifter. De uppgifter jag använder är hämtade ur Larsson 2000). Sambandet mellan friskyttar och järnproduktion är så stark i dessa socknar att jag anser att det är till hinder för att använda slutsatserna av mikroanalysen som en generell slutsats. Detta problem kan ställas på sin spets om man använder sig av uppgiften att 55 % av friskyttarna kom från hemman med skatt i järn, vilket då resulterar i att endast två hemman skulle vara representerade med friskyttar i de övriga delarna av Norra Åsbo. Detta är inte korrekt. Man kan emellertid vända på resonemanget och säga att den andra procentsatsen skulle kunna vara korrekt. Att 34 % av hemmanen med skatt i järn ska ge friskyttar och att de till antalet skulle vara ungefär 46 % av antalet hemman. Denna procentsats är den som är den relevanta vid en makrostudie, och kan vara rimlig. Dock har tidsramen gjort att denna slutsats inte kunnat undersökas.

En annan ekonomisk förändring som skulle vara intressant att undersöka är om det finns samband mellan friskyttar och de hemman i Blekinge som tidigare sysslat med

skogsarbete. Det blev utförselbuds på virke från de blekingska hamnarna när svenskarna övertog Blekinge och eftersom skogsbönderna hade haft detta som inkomstkälla blev det en stor förändring. Istället för att direkt exportera virket, användes virket för att göra pottaska, vilket sedan kunde exporteras. Denna förändring innebär att det blev mer arbete för bönderna och att det tog längre tid innan man kunde få inkomster och därmed fick de ta en större ekonomisk risk (åtminstone ses det som det i dagens ekonomiska värld). En annan förändring som skedde i Blekinge var att all skog blev kungens skog, särskilt ekarna, även om de stod mitt i åkern. Detta var en kännbar förändring, särskilt i sinnet men även ekonomiskt, då de blekingska bönderna tidigare ägt all skog (Brunet 2004). Även detta är ett område som jag anser borde undersökas i framtiden, då grogrunden för friskyttarna finns på ett liknande sätt som det fanns i Örkelljungatrakten med dess järnhantering.

I östra delen av Skåne är denna undersökning till måttlig hjälp, då järnproduktion var betydligt mindre, åtminstone om man ska utgå från Figur 1. Men om istället Bilaga 1, andra tabellen, ska vara utgångspunkt borde mikrostudien vara användbar. Dessa två uppgifter är svåra till att gå ihop, då det enligt slaggfynden inte ska ha förekommit någon utspridd järnproduktion, medan skattelängderna talar för en stor skatt i järn. Därför menar jag att skattejärnet i östra Skåne inte alltid är producerat på orterna, utan är importerat från andra områden. Vilka områden som järnet hämtats ifrån är svårt att avgöra. Det kan vara från området kring Hallandsås eller kan det vara importerat från Småland och då kanske framförallt från Sunnebo. En eventuell tankekedja är att kolet som blev en bi/restprodukt av att bränna tjära såldes till trakten i Norra Åsbo och i retur fick bönderna järn. Då skulle även järnframställningen kunna vara en indirekt orsak till friskyttutbredning i östra Skåne, för om kol inte längre kunde säljas till de järnproducerande grannarna försvann en av sidoinkomsterna vid tjärbränningen. Detta är antaganden och kopplingen mellan tjära/kol/järnproduktion och friskyttar är inte lika klar som i mikroperspektiv studien. Dock anser Anders Ödman (Ödman 1998) att detta vore osannolikt, kanske för att det är mycket stora mängder kol som skulle ha transporterats i så fall. Det finns uppgifter om att uppemot tio gånger mer kol än myrsmalm behövdes vid produktionen av järn, vilket borde gjort att man exporterade myrsmalmen till kolet istället för tvärtom. Jag menar att detta borde undersökas mer innan man kan dra några större slutsatser. Kanske kan en jämförelse mellan kol och pollenanalyser ge fler uppgifter, men förmodligen går det inte att få ett

riktigt säkert svar. Vid en undersökning av till exempel tjärbränning bör man ta hänsyn till den nya militära hamnen i Karlskrona, vilken bör ha gett ett ökat behov av tjära från de östra delarna av Skåneland, vilka redan innan hade producerat tjära under en lång period. Dock anlades inte hamnen förrän 1680 (ne.se2) vilket gör att den eventuella ökningen sker efter att friskyttarna har kuvats. Eventuellt blev det en nedgång i produktionen av tjära från det att de östdanska landskapen blev svenska till det att flottbasen anlades, eftersom denna var den primära användaren av tjära. Denna förmodade nedgång under enbart 50 år kommer antagligen att bli mycket svår att spåra. C¹⁴-metoden vilken oftast används har inte tillräckligt precisa dateringar.

Ett framtida undersökningsområde skulle kunna vara att se om det finns andra tongivande utmarksprodukter som slutar att tillverkas i samband med Skånes övergång till Sverige, och om man kan se någon koppling mellan dessa och friskyttar, till exempel tjärbränning och pottaskeproduktion. Att jag nämner utmarksnäringar som framtida undersökningsområden beror på att områden med stora utmarker i allmänhet inte kan bli självförsörjande på livsmedel, då inägorna inte har tillräcklig bärkraft. Detta gör att en försäljning av andra produkter är nödvändig och att försäljning och produktion av utmarksnäringar är lättare att kontrollera/stänga än inägornas produktion.

6 Slutsats

Min uppfattning är att den indragna järnexporten är en viktig och förmodligen tongivande orsak till att bönderna blev friskyttar i Örkellunga och Fagerhults socknar. Detta kan ses genom de redovisade siffrorna i Bilaga 2, uppgifterna i kapitel 5.1 och även via figur 4. I Bilaga 2 visar jag några olika uträkningar med sina resultat. Bland de viktigaste resultaten av dessa uträkningar är att 93 % av friskyttarna i området härstammade från ett hemman som på något vis hade med järnframställningen att göra. Min slutsats är att det i dessa två socknar finns ett nära samband mellan friskyttar och järntillverkning.

I övriga Skåne är sambandet mellan friskyttar och järn mer oklart. Detta beror på flera saker, kanske främst att järnproduktionen i övriga Skåne är betydligt blygsammare, enligt det arkeologiska materialet. En närmare analys hade också varit nödvändig för att kunna få några generella tendenser. Eftersom det inte finns så omfattande förarbete gjorda i övriga

områden och jag inte haft tid att göra detta under arbetets gång, har jag inte kunnat göra en makrostudie av resterande delar av norra Skåne så som jag har velat. Jag hade velat jämföra resultatet från mikrostudien med resultatet för ett annat område, för att på så vis kontrollera om resultatet kan sägas vara generellt eller om det enbart gäller på det specifika området. Dock menar jag att följande siffror är troliga för hela gränsområdet: hos 34 % av de hemman som betalade skatt i järn blev någon friskytt och att ungefär 46 % av antalet hemman hade någon som gick ut som friskytt.

Det hade varit bra om det eventuella sambandet mellan fler utmarksnäringar och friskyttuppkomsten hade utretts, till exempel tjärbränning, pottaskeproduktion och skogshantering. Jag tycker det är anmärkningsvärt att tidigare analyser såsom denna inte tidigare har gjorts, då det i dag är allmänt erkänt att friskyttarna inte slogs i någon nationalistisk anda, men en annan förklaring blir ofta inte resultatet. Under en tid har förklaringen varit att försvenskningen var för hårdhänt och att det var det man motsatte sig, dock börjar även denna förklaring att ifrågasättas, utan att ge någon alternativ tolkning. Denna uppsats har visat på en alternativ tolkning, som jag anser är en rimlig, dock inte en fullständig förklaring.

Återigen vill jag poängtera att hypotesen bekräftades i Örkelljunga och Fagerhults socknar, vilka var de områden som jag hade i åtanke när jag formulerade hypotesen. Dock har ramen för arbetet inte tillåtit att undersöka hypotesens giltighet i ett större område av norra Skåne. Men jag ser inga hinder att åtminstone vissa av slutsatserna skulle kunna vara allmängiltiga för hela norra Skåne.

Referenser

- Andersson, T., Anglert, M., Jacobsson, B., Knarrström, B., Lagerås, P., Larsson, R. och Mogren, M. 2004; *Spåren i landskapet – den skånska skogens kulturarv*, Örkelljunga hembygdsförening N: r 39, Stockholm
- Anglert, M. (red.) 2008; *Landskap bortom traditionen*, Lund
- Blom, K.A. & Moen, J. 1987; *Snapphaneboken*, Vejbystrand
- Bringéus, N.A. 1983; *Resekörare och besekrämare*, Lund
- Brunet, J. 2004: Glimtar ur Blekinges skogshistoria I: *Blekingeboken 2003 årgång 81, Skog och historia*
- Fabricius, K. 1906-1958; *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige I-IV*, København
- Karlsson, S. 2000; Kan medeltida järnhantering i norra Skåne spåras med hjälp av pollenanalys? s. 125-146 I: Ödman, A. (red.), *Järn Wittsjöskogskonferansen 1999*: University of Lund Institute of Archaeology Report Series No. 75
- Knarrström, B. & Larsson, S. 2008; *hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Stockholm
- Kristiansson, R. 2008; Bygd i orostider I: Bringéus N.A. (red.) *Krig och Fred i Örkelljungabygden* Örkelljunga hembygdsförening N: r 43
- Lagerås, P. 2007; *The Ecology of Expansion and Abandonment*, Stockholm
- Larsson, L.O. 2000; *Från blästerbruk till bruksdöd småländsk järnhantering under 1000 år II* I: Larsson, L.O. & Rubensson, L (red.) *Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie N: r 35*, Stockholm
- Larsson, S. 2008; Frågor om identitet och historieskrivning i Norra Åsbo I: Anglert, M. (red.) *Landskap bortom traditionen*, Lund
- Lilja, H. 1995; *Bebyggelse och kulturmiljö i Örkelljunga kommun*, Lund
- Nihlén, J. 1939; *Äldre järntillverkning i Sydsverige*, Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie N: r 9. Stockholm

Sahlin, C. 1939; *Skånska järnbruk i äldre tider*, Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie N: r 10. Stockholm

Skansjö, S. 2000; Nordvästra Skånes järnbygd under dansk tid s. 39-46 I: Ödman, A. (red.), *Järn Wittsjöskogkonferansen 1999*: University of Lund Institute of Archaeology Report Series No. 75

Skansjö, S. 2008; Kolonisation, kungaborg och kronolän I: Bringéus N.A. (red.) *Krig och Fred i Örkelljungabygden* Örkelljunga hembygdsförening N: r 43

Strömberg, B. 1995; Spår av järnhantering i Halland från äldre järnålder till sen medeltid s. 36-51 I: Olsson, S.O. (red) *Medeltida danskt järn*, Varberg

Strömberg, B. 2008; Protoindustriell järnproduktion I: Anglert, M. (red.) *Landskap bortom traditionen* Lund

Wedberg, V. 1981. *Sven Nöjds studier i tidig nordskånsk järnhantering med inledande beskrivning över det skånsk-halländska järnområdet*. Trebetygsuppsats framlagd vid Institutionen för arkeologi, särskilt nordeuropeisk, Stockholms Universitet. Vårterminen 1981. Stockholm

Åberg, A. 1981 (andra upplagan); *Snapphanarna*, Lund

Ödman, A. 1995; Skånskt järn från malm till marknad s. 146-155 I: Olsson, S.O. (red) *Medeltida danskt järn*, Varberg

- 1998; Northern Skåne – A Resource Area for Medieval Denmark s. 204-218 I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland Use in Preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Stockholm

- 2000; Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med vittsjö socken som exempel I: Ödman, A. (red.), *Järn Wittsjöskogkonferansen 1999*: University of Lund Institute of Archaeology Report Series No. 75

Ödman, A. 2001: Järn, Tjära och möjligen Ryssolja – medeltida danskt utmarksbruk i norra Skåne, I: A. Andrén, L. Ersgård och J. Wienberg(red.), *Från stad till land*, Stockholm

ne.se1: <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/artikel/267265>

ne.se2: <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/l%C3%A5ng/karlskronavarvetab>

Bildförteckning

Bild försättsblad Axel Ebbes staty *Snapphanen*, placerad i Hässleholms hembygdspark.
Foto taget av författaren

Figur 1 från Ödman, A. I 1998; Northern Skåne – A Resource Area for Medieval Denmark s. 204-218 (figur 3 s207): *Outland Use in Preindustrial Europe*: Editors Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. Bilden publicerad med upphovsrättsinnehavarens tillstånd.

Figur 2 producerad av författaren efter uppgifter ur Blom & Moen: *Snapphaneboken*, och Knarrström, B. & Larsson, S. 2008; *hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Bilden publicerad med upphovsrättsinnehavarens tillstånd.

Figur 3 från Knarrström, B. & Larsson, S. 2008; *hans Majestäts friskyttar av Danmark* s. 37 figur 7. Bilden publicerad med upphovsrättsinnehavarens tillstånd.

Figur 4 Producerad av författaren med figur 18 s. 52, fig. 19 s. 53 & fig. 53 s. 152, från Knarrström, B. & Larsson, S. 2008; *hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Bilden publicerad med upphovsrättsinnehavarens tillstånd.

Summary

The aim in this essay has been to show the problems with determine the reason for an upraise by the “friskyttar” against Sweden during the 17th century. When the work started I had a hypothesis that the decline in iron production in northern Scania would have a part in the explanation, since the decline in production happened at the same time as Scania became Swedish, and the rebellion coincided with the Danish invasion.

During the writing of this essay I have chosen the parishes of Örkelljunga and Fagerhult to investigate further. These areas were the main production places of iron in Scania, and some “friskyttar” came from this area.

The primary source of information in this essay is the book “hans Majestäts friskyttar av Danmark”. This book has a wider approach to “friskyttar” and the area of Örkelljunga municipality. With some further investigation I concluded that in the parishes of Örkelljunga and Fagerhult the connection between iron production and “friskyttar” was close.

In the second part of my analysis I took a wider approach to explore if the models of calculation that the two parishes had given me were usable in the whole of northern Scania. I fairly easy concluded that some of the models did not worked, while some perhaps worked, but since the archive work for a giving compare was not done I had to use some logical approach, which makes this conclusions some less reliable. The models I refused are not wrong, like one of the models gave that only two more “friskyttar” would come from the entire county of “Norra Åsbo” except the ones that comes from the two parishes, that is wrong. Some of the ones I did say was correct may not work after all, like 34% of all the houses with taxation in iron would produce a “friskytt”.

Bilaga 1 tabell 1

Friskyttekompanier och deras storlekar

Kompani\År	1677	1677	1677	1680
Börtingekloster kompani (södra Skåne)	22	27	41	22
Dreyer (Malmö)	12	37	20	41
Jens Jensen (Centrala Skåne/Stehag)	26	17		23
Eskild Nielsens (Bjäre/S Åsbo)				53
V. Göinge	24			75+58
Ö. Göinge				68
Casparus Dues (Villands härad)				31
Simon Andersens (Centrala Skåne)				31
Jens Andersen (Jämshög + Brösarp)				59
Nicolaus Hermansens (Blekinge)	28	19		
Blekingska på Bornholm	60			25
Sturkö				18
Hans Ingelsens (gränsen Skåne/Blekinge)			46	
Blekingska kompaniet	33			30
Peder Lauritsen (N. Åsbo)				86

Efter Blom & Moen 1987, förutom den sista uppgiften angående Peder Lauritsens kompani som kommer från Knarrström & Larsson 2008

Bilaga 1 tabell 2

Järnproduktion/skatt från Larsson 2000

skatte/kronohemman				
Härad	antal	%	antal gårdar med järnskatt	tot. Järnskatt i lispund
Hök	137	33	5	35
N. Åsbo	399	66	38	37
V. Göinge	404	42	16	23
Ö. Göinge	337	53	42	74

Bilaga 2

De från de skriftliga källorna säkert identifierade friskyttarna från Örkelljungabygden
(från Knarrström & Larsson 2008:154)

Hemman	Namn	Skatt i järn från 1662-års jordebok	Relativ närhet till järnframställningsplatser	Status på hemmanet
Healt	Nils (Persson)	Ja	Ja	Ödelagt 1676
Kroneholm (Healt?)	Torkild Oluffson	Ja	Ja	Plundrat 1677
Bjärabygget	Svenning Persson	Ja	Ja	Oförmögna 1676
Hönsetorp (Smedhult?)	Tue Bengtsson	Nej	Ja	-
Porkenahult	Per Gunnarsson	Ja	Ja	Oförmögna 1676
Skinningeholm	Kristen Jönsson	Ja	Ja	Halva bränt
Trottatorp	Lauritz Jonsson	Ja	Ja	
	Jon Jonsson	Ja	Ja	
Trulsabygget	Jon Svennson	Nej	Nej	Oförmögna 1676
Attarp	Knut Persen	Ja	Ja	Ödelagt 1676
Bjärabygget	Jöns Jönsson	Ja	Nej	
Harbäckshult	Sven Åkesson	Nej	Ja	Förarmade
	Bengt Nilsson	Nej	Ja	Förarmade
Kyrkolycke	Olle Jönsson	Nej	Nej	
	Bent Svensen	Nej	Nej	
	Peder Nilsson	Nej	Nej	
Lärka	Olle Helgesson (smed)	Nej	Nej, men skriftliga uppgifter om järnbruk i området	Bränt
	Per Kjellson	Nej		Bränt
Lönsjöholm	Åke Jönsson (skräddare)	Ja	Ja	
	Olle Jönsson	Ja	Ja	
	Sven Kiellsen	Ja	Ja	
Sjöholm(Sjöhultet?)	Åke Pedersson	ev. (om det är Sjöhultet)	Nej	
Tockarp	Peder Bengtsen	Nej	Ja	
	Bengt Eskilsson	Nej	Ja	
V Spång	Sven Speleman	Nej	Ja	
	Kjell Bengtsson	Nej	Ja	
Åsljunga	Bengt Sjunnesen	Ja	Nej	Öde
	Bent Nilsen	Ja	Nej	Öde
	Olof Persson	Ja	Nej	Bränt
Ö Ringarp, N Grisavad	Sven Jeppeson	Nej	Ja	
	Jeppe Svensson	Nej	Ja	

**Fortsätter på
nästa sida**

**Fortsättning från
föregående sida**

Rya Socken

Esborrharp	Tue Nilsson	Nej	Nej	Delvis öde
Esborrharp, Haven	Trued Jonson	Nej	Nej	
Kärret	Knut Svensson	Nej	Nej	3/4 Öde
	Johan Pedersson	Nej	Nej	3/4 Öde
Västrarp	Tue Bengtsson	Nej	Nej	
Åkarp	Bengt Svensson	Nej	Nej	
	Påhl Jönsson	Nej	Nej	
Åkarp, Ryet	Tue Åkesson	Nej	Nej	Delvis öde
Summa	39	41 % ja, 59 % nej	56 % ja, 44 % nej	
Utan Rya socken då den inte har någon järnframställning (utom 2 platser)	29	55 % ja, 45 % nej	76 % ja, 24 % nej	
Öa+Fagerhult samröre med järn		93 % ja		

Totalt hemman med skatt i järn: 35, varav 12 hade friskyttar 12/35≈34%

Övriga hemman: 45, varav 8 hade friskyttar 8/45≈17%

Totalt hemman med skatt i järn: 35, gav 16 friskyttar 16/35≈46%

Övriga hemman: 45, gav 15 friskyttar 15/45≈33%

34>17, friskyttar vanligare i hemman med järn

46>33, fler friskyttar kommer från hemman med skatt i järn